

ศึกษาวิเคราะห์คุณค่าแนวคำสอนเรื่องธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุ
An Analytical Study of the Value of Buddhadasa
Bhikkhu's Dhammic Socialism

พระชวลิต อดุลโม (สุวรรณจันทร์)

Phra Chawalit Uttamo (Suwanjun)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครศรีธรรมราช

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Nakornsridhammaraj Campus

E-mail: phrachwalits@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคำสอนเรื่อง ธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุ 2) เพื่อวิเคราะห์คุณค่าของแนวคิดธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม ศึกษาวิเคราะห์คุณค่าแนวคำสอนเรื่องธัมมิกสังคมนิยม ของท่านพุทธทาสภิกขุ

ผลการวิจัยพบว่า

สังคมนิยมอันสูงสุดของหลวงพ่อบุญทาส คือ การช่วยกันถอยหลังเข้าคลองอีกครั้งหนึ่ง เป็นการช่วยกัน หรืออนุเคราะห์ต่อกันให้เข้ามาตั้งอยู่ในความถูกต้องตามหลักศีลธรรม เข้ามาในศาสนา เข้ามาในปรมัตถธรรม ท่านพุทธทาสเห็นว่าทางรอดทางเดียว คือ การถอยหลังเข้าคลองเสียใหม่ แล้วจึงค่อยเดินต่อไป นอกจากนี้ท่านพุทธทาสเห็นว่า สังคมนิยมควรสงเคราะห์กันให้มีสัมมาทิฐิ คือเห็นว่า “การเจียดส่วนเกินออกไปให้สังคม” ท่านพุทธทาสมองว่าศาสนากำลังจะหายไปจากโลก เพราะความเห็นแก่ตัว ดำเนินชีวิตโดยยึดตัวกู้อยู่เป็นหลัก เชื่อปรัชญามากกว่าศาสนา ให้คนที่ไม่มีธรรมมาแก้ปัญหาการไม่มีธรรม มีวิญญาณพ่ายแพ้ต่อสิ่งชั่วร้าย และการใช้สิ่งประดิษฐ์ หรือที่เรียกว่านวัตกรรมให้เกิดอันตราย แทนที่จะเกิดประโยชน์ ท่านยังเรียกว่าสังคมนิยมว่า คือ การจัดระบบที่ทำให้สังคมเป็นปกติหรือเป็นปกติสุขนั้นแหละจึงจะเรียกว่า สังคมนิยม

ธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุ มีอิทธิพลต่อสังคมอันทำให้สังคมสงบเป็นสังคมที่มีความเมตตาต่อกัน เป็นธรรมะที่ใช้อบรมข้าราชการ และประชาชน ให้ตั้งอยู่ในความเมตตา มีจิตสาธารณะ เป็นหลักการในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคม เป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาสันติภาพของโลก ส่วนด้านด้านเศรษฐกิจ ธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาส ได้กล่าวถึงหลักธรรมที่ใช้อธิบายระบบเศรษฐกิจพึ่งพาอาศัยกันและกัน สอนให้คนในสังคมดำเนินอาชีพแบบพอเพียง คุณค่าต่อการเมือง คุณค่าด้านการเมืองของท่านพุทธทาสพิจารณาได้ 2 ส่วน คือ

ในฐานะหลักการหรือคุณค่าด้านจิตใจ ท่านพุทธทาสเสนอว่า ระบบการเมืองใดก็ตาม ถ้าหากประกอบด้วยธรรมแล้วถือว่าเป็นระบบการเมืองที่ถูกต้อง ท่านได้เสนอระบบการเมืองแบบ “ธัมมิกสังคมนิยม” เป็นระบบการเมืองในอุดมคติของท่าน เราอาจนำความคิดของท่านในส่วนนี้ไปเผยแพร่เพื่อเป็นรากฐานของความเชื่อหรืออุดมการณ์ทางการเมืองได้ ส่วนที่สอง ในด้านของระบบการปกครอง การที่ท่านพุทธทาสเห็นว่า การปกครองที่ผู้ปกครองใช้วิธีการปกครองแบบเผด็จการโดยมีธรรมกำกับ เป็นการปกครองที่ดีและได้ผลรวดเร็ว จะเห็นได้จากรูปแบบการปกครองของสงฆ์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งใช้พระธรรมวินัยในการปกครองพุทธบริษัท ซึ่งก็มีลักษณะเป็นสังคมนิยมแบบเดียวกับแนวทางของท่านพุทธทาสภิกขุ

คำสำคัญ: พุทธทาสภิกขุ, ธัมมิกสังคมนิยม

Abstract

The purpose of this research was 1) to study of the teaching on Dhammic Socialism of Buddhadasa 2) to study of value of Dhammic Socialism of Buddhadasa Bhikkhu to society.

The research findings revealed that:

The highest social welfare in the point of view of Buddhadasa Bhikkhu is to be back again in the past for starting up the right way and morality guided us to the ultimate goal in religion. Otherwise, Not only he supported and cheered up the social welfare to help each another on the right view, but also he blamed that the religion will be disappeared from our world because of selfishness, devoting himself primarily, philosophical rather than religious belief, bad ones on bad solutions, succumbing to temptation, and using the innovation to be more harmful than beneficial. Socialism on his view's point means a system that makes a social life happy and peaceful.

There are a lot of influences on Dhammic Socialism of Buddhadasa Bhikkhu such as: in the aspect of society-it prevails the peace on the social life and fulfills kindness and public mind to all beings, in the aspect of economy-the teachings were adapted in daily life and guided to the right track of self-sufficiency, and in the aspect of politics- Buddhadasa Bhikkhu proposed in two parts: 1) Mind value-he said that the good politics should be comprised of the religious teachings depends upon Dhammic Socialism and 2) Regime-the dictatorship with the religious teachings is a good regime in his eyesight. Obviously, the disciplines in the Buddha

regime are used to be a pattern to guide us to the right way for the ultimate goal as Dhammic Socialism of Buddhadasa Bhikkhu.

Keywords: Buddhadasa Bhikkhu, Dhammic Socialism

1. บทนำ

พุทธทาสภิกขุ ปราชญ์แห่งพุทธศาสนาเถรวาท แห่งยุครัตนโกสินทร์ผู้ก่อตั้ง สวนโมกขพลาราม ณ ถิ่นฐานบ้านเกิดของท่าน ที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นพระภิกษุรูปหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญอย่างมากในการเผยแพร่หลักพุทธธรรมออกสู่สาธารณชน ทั้งในและต่างประเทศ มีชาวต่างชาติมากมายข้ามน้ำข้ามทะเลมุ่งสู่ดินแดนปักษ์ใต้อันห่างไกลความเจริญ เพื่อมาศึกษาหลักพุทธธรรมกับท่านพุทธทาสภิกขุที่สวนโมกขพลารามแห่งนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุมีปณิธานอย่างอย่างแรงกล้าที่จะเป็นทาสรับใช้พระพุทธองค์ ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านได้เปลี่ยนนามของท่านเสียใหม่เป็น “พุทธทาส” เพื่อแสดงให้เห็นถึงอุดมคติอันสูงสุดในชีวิตของท่าน ดังปรากฏนามใหม่ของท่านพุทธทาสภิกขุในหนังสือตามรอยพระอรหันต์ว่า “พุทธสสาห์ นิยยาเทมิ สรรณชีวิตัญจิหิ พุทธสสาห์สมิ ทาโสว พุทโธ เม สามิกิสฺสโร-อิติ พุทธทาโส : ข้าพเจ้ามอบชีวิตและร่างกายนี้ ถวายแด่พระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า เพราะเหตุนี้ที่ว่ามานี้ ข้าพเจ้าจึงชื่อว่า “พุทธทาส” (พุทธทาสภิกขุ, 2549: คำปรารภ) ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่า “ชีวิตของข้าพเจ้า สละทุกอย่าง มุ่งหมายต่อความสุขนี้ และประกาศ เผยแพร่ความสุขนี้เท่านั้น ไม่มีอะไรดีไปกว่านี้ในบรรดาที่อยู่ในพุทธศาสนา” ความยิ่งใหญ่ของท่านในฐานะนักคิดนักปฏิบัติและนักปฏิรูปคำสอนจึงมีการประเมินฐานะของท่านเทียบเท่ากับนาคราชุน นักคิดผู้ยิ่งใหญ่ชาวพุทธแห่งดินแดนภารตะ ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นพระภิกษุที่มีองอาจและกล้าที่โต้แย้งกับนักปราชญ์ฝ่ายพุทธท่านอื่น ๆ ที่ท่านเห็นว่าการอธิบายหลักพุทธธรรมผิดเพี้ยนไปจากบาลีเดิม ไม่เป็นไปตามพุทธประสงค์ ดังที่ท่านโต้แย้งพระพุทธโฆษาจารย์เกี่ยวกับการอธิบายเรื่องปฏิจจนสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งท่านบอกว่าไม่เป็นไปตามบาลีเดิม แต่การวิจารณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุต่อพระพุทธโฆษาจารย์ ท่านก็มีเหตุผลที่ท่านทำไปอย่างนั้นเพราะท่านยึดบาลีเดิม ท่านกล่าวว่า

“การสอนปฏิจจนสมุปบาทรอบเดียว กินเนื้อที่ 3 ชาติ (ตามภาษาคน) นั้นเป็นที่เข้าใจตรงกันว่า ออกมาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ โดยตรงบ้าง อย่างกำกวมบ้าง เพราะเท่าที่มีหลักฐานอันเป็นลายลักษณ์อักษรปรากฏอยู่ ไม่มีคัมภีร์ไหนเก่าเท่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่อธิบายเช่นนี้ ดังนั้น การวิจารณ์ของข้าพเจ้าจึงมุ่งไปยังคัมภีร์นั้น หรือผู้ที่เชื่อกันว่าเป็นผู้แต่งคัมภีร์นั้น ดังปรากฏอยู่ที่หน้า (85) แห่งหนังสือเล่มนี้ แต่เมื่อกล่าวให้ถูกต้องแล้ว การวิจารณ์ไม่ใช่วิจารณ์พระพุทธโฆษาจารย์ เพราะปฏิจจนสมุปบาทนี้เป็นของพระพุทธศาสนา เป็นของพระพุทธเจ้า เราต้องช่วยกันมีไว้ศึกษา หรือปฏิบัติในลักษณะที่ถูกต้อง คือ มีประโยชน์

และเราไม่พอใจคำอธิบายผู้ใดที่เห็นว่าเขาอธิบายผิดไปจากความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้า ดังนั้น คำวิจารณ์ก็ไม่ใช่คำวิจารณ์อะไร เป็นเพียงการแสดงเหตุผลที่ขอให้ย้อนไปพิจารณาพระบาลีเดิม ๆ อันเกี่ยวกับปฏิจกสมุปปาทนิกนเสียใหม่ เพื่อทุกคนจะเป็นผู้รู้ได้เอง เห็นได้เองว่าเป็นอย่างไร โดยไม่ต้องเชื่อข้าพเจ้าหรือเชื่อใครให้ผิดหลักกาลามสูตร การทำอะไรมายุไปตามที่ตรัสห้ามไว้ในกาลามสูตรทั้ง 10 ข้อนั้นเป็นสิ่งที่ใช้ไม่ได้แน่ เราจะต้องใช้สิ่งที่ตรัสเรียกว่า “ยถาภูตสัมมัมปัญหา” ดังที่ตรัสไว้เป็นเครื่องตัดสินปัญหา” (พุทธทาสภิกขุ, 2555: 41-42)

ดังนั้น ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้วข้างต้นผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาแนวคิดธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุ ว่าท่านพุทธทาสภิกขุมีหลักการแนวคิด ตลอดถึงอิทธิพลที่ส่งผลต่อแนวคิดของในเรื่องนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษานี้ของแนวคิดเรื่องนี้จะทำให้เกิดประโยชน์ในเชิงวิชาการ เป็นการนำองค์ความรู้ที่อยู่ในพระไตรปิฎก โดยผ่านการตีความของท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นการเปิดเผยอารยะธรรมทางความคิดของชาวตะวันออกต่อชาวโลก ได้หันมาให้ความสนใจแรงสืบค้นคว้าภูมิปัญญาอันนี้ให้กว้างขวางต่อไป และไม่น่าแนวคิดนี้อาจเป็นทางเลือกหนึ่งของสังคมที่จะนำพาสังคมประเทศชาติสู่ถึงจุดหมายที่ต้องการ นั่นคือความสงบสุขของสังคม สืบไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคำสอนเรื่องธัมมิกสังคมของท่านพุทธทาสภิกขุ
2. เพื่อวิเคราะห์คุณค่าของแนวคิดธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม

3. วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยการศึกษาจากข้อมูลเอกสารต่างๆ (Documentary research) ทั้งปฐมภูมิและข้อมูลทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดธัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาสภิกขุ วิเคราะห์ตีความเนื้อหาและบรรยายเชิงพรรณนาวิเคราะห์ โดยมีรายละเอียดการดำเนินการวิจัย ดังต่อไปนี้

1. การรวบรวมเอกสารประกอบด้วย

- 1) เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary source) ได้แก่ พระไตรปิฎกและอรรถกถา
- 2) เอกสารชั้นรอง (Secondary source) โดยเป็นการศึกษาข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการต่างๆ เช่น หนังสือ วารสาร วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย และเอกสารทางวิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2. การวิเคราะห์ข้อมูล

- 1) ศึกษา วิเคราะห์ ตีความข้อมูลที่รวบรวมไว้
- 2) เรียบเรียงและนำเสนอผลการวิจัย

4. สรุปผลการวิจัย

1. สังคมอุดมคติในพระไตรปิฎก

1.1 องค์ประกอบด้านสมาชิกในสังคม

ในจกัถวตติสูตร พระพุทธรองค์ได้มีการกล่าวถึงความเจริญรุ่งเรือง และความเสื่อมถอยของสังคมมนุษย์ อันเกิดจากการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมตั้งแต่ชนชั้นผู้ปกครองคือ จักรพรรดิ ผู้ถูกปกครอง คือ ประชากรในรัฐ รวมทั้งรัฐอื่นที่อยู่บริเวณรอบข้างก็ตามที่ไม่ดำเนินชีวิตตามหลักศีลธรรม ที่ประกอบไปด้วย ศีล 5 กุศลกรรมบถ 10 และหลักธรรมที่ไม่เหมาะสมอื่นอีก 8 ประการ

เนื้อหาในพระสูตรดังกล่าวย่อมแสดงให้เห็นว่า การใช้หลักธรรมดังกล่าวนี้เป็นแนวปฏิบัติที่สำคัญกับมนุษย์ทุกหมู่เหล่าในสังคม ถ้าประชาชนในรัฐขาดศีล 5 ความเดือดร้อนจนเกิดขึ้นในทุกหย่อมหญ้า หรือเมื่อจักรพรรดิขาดหลักศีลธรรมดังกล่าว ก็จะไม่ได้รับความศรัทธาจากเหล่าประชาราษฎร์ความมั่นคงในตำแหน่ง จักรพรรดิก็จะคลอนแคลนตามไปด้วย

1.2 องค์ประกอบด้านการปกครอง

ในจกัถวตติสูตรพระพุทธรองค์ ได้ตรัสถึงการปกครอง ที่ผู้ปกครองจะต้องอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชนทุกฝ่ายให้ได้มากที่สุด ผู้ปกครองประกอบไปด้วยจริยวัตรที่มีแต่ความเมตตา มีหน้าที่ในการจัดการรักษาป้องกัน และคุ้มครองคนในรัฐ รวมถึงเหล่าสัตว์ต่าง ๆ อย่างเป็นธรรม รวมไปถึงการให้ความสำคัญแก่นักปราชญ์ บัณฑิตที่ประพฤติดีปฏิบัติชอบ ด้วยการเข้าหาสนทนารัชมไม่ขาด ดังนั้นลักษณะบางประการที่กล่าวในพระสูตร การปกครองในจกัถวตติสูตร จึงสามารถอธิบายโดยแบ่งเป็นหัวข้อหลัก ๆ (พุทธทาสภิกขุ, 2555: 23) ได้ดังนี้

1) รูปแบบการปกครอง

ในจกัถวตติสูตร พระพุทธรองค์ได้ตรัสถึงการปกครองที่อำนวยความสะดวกให้แก่ทุกฝ่ายได้มากที่สุด คือ การปกครองแบบจักรวรรดิราชาหรือธรรมราชาธิปไตย ซึ่งหมายถึงการปกครองที่มีพระราชาหรือจักรพรรดิเป็นผู้ปกครองโดยธรรม ไม่ใช่ด้วยอำนาจความพึงพอใจของตนเอง แม้จะทรงมีอำนาจสูงสุดในการปกครอง แต่ก็มีคณะผู้ตรวจสอบการบริหารการปกครองของพระองค์อยู่ตลอดเวลา ไม่ได้ปล่อยให้พระเจ้าจักรพรรดิใช้อำนาจความพอใจของตนเอง

2) หลักการปกครอง

ลักษณะการปกครองรัฐในพระสูตรนี้ปรากฏขึ้น โดยพระพุทธรเจ้าใช้วิธีการแสดงผ่านเรื่องราวของ พระเจ้าทัฬหะนิมิ ซึ่งได้นวชนเป็นภษีที่ตรัสสอนพระราชาโอรสผู้สืบทอดความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิต่อจากพระองค์ในขณะที่เข้าเฝ้า ถึงวิธีการปฏิบัติเมื่อจักรแก้วหายไซึ่งจักรแก้วในที่นี้น่าจะหมายถึง ลักษณะปกครองที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร หรือหลักการปกครอง

โดยชอบธรรม และเมื่อวิเคราะห์จากข้อความข้างต้น จะพบว่าหลักการปกครองด้วยธรรมธัตถธรรม เป็นใหญ่ที่เรียกว่าจักรวรรดิวัตร ประกอบไปด้วยหลักปฏิบัติ 12 ประการดังนี้

1. การสงเคราะห์ชนภายใน และกองทหาร
2. การสงเคราะห์กษัตริย์ หรือเจ้าเมืองขึ้นทั้งหลาย
3. การสงเคราะห์เชื้อพระวงศ์ ผู้ตามเสด็จ ข้าราชการบริพาร
4. การคุ้มครองพราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย
5. การคุ้มครองราษฎรและชาวเมืองทั้งหลาย
6. การสงเคราะห์สมณพราหมณ์
7. การคุ้มครองเนื้อและนกทั้งหลาย
8. การห้ามปรามมิให้ประพฤติดุชธรรม
9. การแจกจ่ายสงเคราะห์แก่ประชาชนผู้ยากไร้
10. การเข้าไปหาและสอบถามปัญหาเกี่ยวกับสมณพราหมณ์ทั้งหลาย
11. การเว้นกำหนดในกามอันผิดธรรม
12. การเว้นจากความโลภอันแรงกล้า ในฐานะที่ไม่ควรได้

3) หลักความยุติธรรมในรัฐ

ในจักรกัตติสูตร ไม่ได้มีการกล่าวถึง การสืบสวนในการตัดสินคดีความ สังเกตจากเมื่อมีประชากรผิดจักรพรรดิตัดสินความโดยไม่มีกระบวนการยุติธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง แคร่รับฟังความจากเหล่าเสนาที่ทำการตัดสินคดีความ โดยไม่มีการสืบเสาะหาหลักฐานและพยานอื่น ๆ ไม่มีการกำหนดกฎหมายและการประกาศใช้ที่ชัดเจน แต่อาศัยศีลธรรมในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว

2. รมมิกสังคมนิยม: ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม

2.1 สังคมสงเคราะห์อันสูงสุด คือ การช่วยกันถอยหลังเข้าคลองอีกครั้งหนึ่ง

คำว่าช่วยกันถอยหลังเข้าคลอง คือ การช่วยกันหรืออนุเคราะห์ต่อกันให้เข้ามาตั้งอยู่ในความถูกต้องตามหลักศีลธรรม เข้ามาในศาสนา เข้ามาในปรมัตถธรรม ท่านพุทธทาส เห็นว่าทางรอดทางเดียวคือการถอยหลังเข้าคลองเสียใหม่แล้วจึงค่อยเดินต่อไป ท่านพุทธทาส ยกตัวอย่างเหมือนกับวีรกรรมพิชิตทางก็ต้องกลับมาแล้วเข้าสู่เส้นทางถูกต้อง เมื่อมองถึงเหตุที่ท่านพุทธทาสได้กล่าวถึง “ช่วยกันถอยหลังเข้าคลอง” เพราะว่าท่านมองสังคมว่า ประเด็นแรก ชาวพุทธ หรือชาวโลกตกเป็นทาสของลัทธิบริโภคนิยม หรือวัตถุนิยม ซึ่งท่านเห็นว่าวัตถุนิยมเป็นอุปสรรคขวางความสุข ขัดขวางการทำหน้าที่ที่ไม่ถูกต้อง ไม่ถูกต้องธรรม ทำให้เดินออกจากคลองกันเสียหมด ประเด็นที่สอง ในช่วงนั้นมีฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยแนวคิดของท่านพุทธทาส และพยายามที่จะแสดงออกผ่านทางสัญลักษณ์ต่าง ๆ และประเด็นที่สาม สภาพการเมืองในขณะนั้น ท่านมองว่าการเมืองหลงใหลเรื่องความเจริญในวัตถุนิยมมากเกินไป ไม่ละอายที่จะกอบโกยวัตถุ

เป็นทาสของกิเลส ฝรั่งเศสมีพระเจ้ายี่สิบเจ็ดพระองค์ ฝ่ายตะวันตกก็ละทิ้งพระธรรม เจริญไปแต่การเกลียดศีลธรรม เกลียดศาสนา

เมื่อพิจารณาจากการบรรยายหัวข้อสังคมสงเคราะห์อันสูงสุด คือ การช่วยกันถอยหลังเข้าคลองอีกครั้งหนึ่ง มีสำนวนที่เป็นวลีโดดเด่นดังนี้

1. หันหลังให้พระศาสนา หันหลังให้พระเป็นเจ้า หันหลังให้พระธรรม ถ้าจะดันต่อไปมันก็ลงเหว
2. ปัญหาเรื่องยากจนมันก็เป็นเรื่องเดินผิดคลอง ไม่รู้หนังสือหนังสือหา ไม่รู้จักการอนามัย ที่ดี ที่เป็นปัญหาในโลกเวลานี้ล้วนแต่เกิดมาจากการเดินผิดคลอง
3. เดียวนี้โลกกำลังเป็นบ้าปรัชญา โลกกำลังติดเฮโรอีนปรัชญา หลงไหลปรัชญาอย่างหลับหูหลับตา
4. ศาสนาเป็นเรื่องของการปฏิบัติ พอเป็นการคำนวณทาง Logic ทางปรัชญาก็ไกลจากการปฏิบัติ
5. ศาสนาพุทธถือว่ามันไม่มีตัว มันเป็นของธรรมหรือของธรรมชาติ
6. ถ้าเรามีการแก้ไขปัญหานี้สำเร็จ โลกนี้ก็เต็มไปด้วยสันติภาพ เพราะเราไม่มีตัวเราที่ยึดถือเป็นตัวกูของกู หัวข้อสูงสุดในการสังคมสงเคราะห์ เรียกว่า ให้ถอยหลังเข้าคลองกันเถิด
7. เรากำลังอยู่ในสภาพที่เราจะต้องถอยหลังเข้าคลอง คือ ให้มันถูกคลอง
8. มนุษย์กำลังทำลายทรัพย์สินสมบัติที่เป็นทรัพยากรของธรรมชาติ สิ่งที่มีอยู่ในแผ่นดินถูกขุดขึ้นมาถลุง มาทำเป็นเครื่องมือแล้วก็รบราฆ่าฟันกัน
9. ถ้าเราใช้ตามที่ธรรมชาติต้องการ มันจะเหลือใช้ไปได้อีกนาน
10. พระเยซู ท่านแจกขนมปัง 2-3 ก้อน ปลา 4-5 ตัว แก่คนเป็นพัน ๆ มันก็ยังเหลือ ถ้ามนุษย์รู้จักใช้สิ่งที่เป็นประโยชน์เท่าที่จำเป็นแล้ว ทรัพยากรในโลกในธรรมชาตินี้จะมีเหลือ
11. ถ้าผิดธรรมชาติก็เป็นการรบกวนวาย เพราะฉะนั้นจึงช่วยกันศึกษาว่าธรรมชาติเดิมที่เป็นอย่างไร
12. เดียวนี้มนุษย์ไม่เป็นมนุษย์ เป็นกันแต่เพียงคน
13. มนุษย์ที่มีอาหารกินจะมีประโยชน์อะไร ถ้ามีชีวิตอยู่เพื่อทนทุกข์ มันตายเสียดีกว่า
14. พวกเราที่ต้องขอความช่วยเหลือแก้ปัญหาดูด้วยการสังคมสงเคราะห์อย่างนั้นอย่างนี้ แล้วก็คิดว่ามูลเหตุอันแท้จริงมันมาจากการที่มนุษย์ทิ้งธรรมะ ทิ้งศาสนา ทิ้งพระทิ้งเจ้า ทิ้งอะไรต่าง ๆ ปัญหามันก็เกิดขึ้น

2.2 สังคมสงเคราะห์ควรสงเคราะห์กันให้มีสัมมาทิฐิ

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “การเจียดออกให้เป็นส่วนเกิน” การทำเพื่อส่วนตัวเป็น “การเจียดผลประโยชน์ของสังคมมาเป็นส่วนตัว” การสงเคราะห์ให้มีสัมมาทิฐิ คำว่าสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) คำว่าความเห็นชอบในงานเขียนของท่านพุทธทาสตามทัศนะของผู้เขียนเห็นว่ามี ความหมายในสองประการ คือ ประการแรกเห็นชอบในทางธรรม เช่น สัมมาทิฐิ ที่กล่าวไว้ข้างต้น และประการที่สองเห็นชอบในศัพท์ภาษา ตามหลักนิรุกติศาสตร์ของคำว่า “สังคมนิยม” คือ ไม่ใช่หมายถึง คอมมิวนิสต์ที่ผู้เข้าร่วมขบวนการอาจจะถูกนำไปขังในตาราง ดังนั้นท่านพุทธทาสจึงมุ่งเน้นไปสู่ความหมายที่ว่า สังคมนิยม คือ การไม่เอาส่วนเกินของสังคม

การสงเคราะห์ให้มีสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) คือ การไม่เอาส่วนเกินของสังคม การเจียดส่วนเกินให้แก่สังคม เอาเท่าที่จำเป็น ในทุกศาสนามุ่งสอนให้คนเอาเฉพาะที่จำเป็น เช่น ในพระพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าก็บัญญัติให้เอาเท่าที่จำเป็น เท่าที่พอเลี้ยงชีวิตได้ เช่น ห้ามพระภิกษุมีจีวรเกิน 3 ผืน (ผ้านุ่ง, ผ้าห่ม, ผ้าสังฆาฏิ) ห้ามฉันอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน ภิกษุให้ก่อกุฏิ ที่ไม่ใช่เจ้าของเป็นที่อยู่จำเพาะตนด้วยการขอเอาเองพึงทำได้ประมาณ คือ ยาวไม่เกิน 12 คืบ กว้างไม่เกิน 7 คืบ ห้ามสะสมบาตรเกิน 1 ลูก ซึ่งมนุษย์ในสมัยแรกก็เป็นเช่นนั้นคือไม่เอาส่วนเกิน มนุษย์สมัยแรกๆ ที่กล่าวไว้ในอรรถกถาสุตตรว่า มนุษย์เมื่อรู้จักสร้างบ้านเรือนเพื่อปิดป้องอันตรายจากสัตว์ป่าเพื่อเป็นอาหารเช้า หาดอนเที่ยงเพื่อเป็นอาหารเที่ยง สังคมปัจจุบันมนุษย์ถูกกิเลสครอบงำจนเดินออกจากคลองธรรม โดนมิชฌาทิฐิครอบงำ ไม่สงเคราะห์สังคมแต่หันมาสงเคราะห์ตนเองความขุมนุ่นวุ่นวายจึงมากขึ้นไปทั่วโลก เหตุเพราะมนุษย์สะสมส่วนเกินไว้ที่ตัวเองมาก เมื่อสะสมมากการขโมยก็ทวีคูณเหมือนดังที่กล่าวไว้ในอรรถกถาสุตตร

2.3 ในยุคปัจจุบันศาสนา หรือศีลธรรมกำลังหายไปจากโลก

คำว่าศาสนาท่านพุทธทาสเรียกว่า การปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติที่ถูกต้อง หรือการเชื่อฟังพระเป็นเจ้า เพราะว่าคนที่เห็นแก่ตัวไม่เห็นแก่สังคม หากถามว่าเห็นแก่ตัวกับการเห็นแก่สังคมต่างกันอย่างไร การเห็นแก่ตัวไม่มีประโยชน์เพราะมีจำนวนน้อย ส่วนการเห็นแก่สังคมมีประโยชน์มากเพราะสังคมจำนวนมากเป็นล้าน เป็นสิบล้าน เป็นร้อยล้าน พันล้าน คำว่า ศาสนา จะหายไปเพราะอะไร ในมุมมองของนักเศรษฐศาสตร์จะมองว่า เมื่อไม่อุปสงค์ก็ไม่ มีอุปทาน สินค้าและบริการใดเมื่อไม่เป็นที่ต้องการของตลาดสินค้านั้นจะหายไป ในมุมมอง สังคมศาสตร์ มองว่าหากสิ่งใดไม่สนองความต้องการสิ่งนั้นก็จะหายไป ในมุมมองของชีววิทยา อวัยวะใดที่ไม่มีประโยชน์หรือไม่ได้ใช้ประโยชน์อวัยวะนั้นจะหายไป เมื่อมองย้อนกลับมามองว่าทำไมท่านพุทธทาสมองว่าศาสนากำลังจะหายไปจากโลกผู้เขียนจึงสรุปไว้เป็นประเด็นย่อ ๆ ดังนี้

1. ปัจจุบันคนเห็นแก่ตัวมาก ไม่เจียดส่วนเกินแก่สังคม
2. มีการเรียนศาสนามากกว่ามีการปฏิบัติศาสนา
3. ดำเนินชีวิตโดยยึดตัวกูเป็นหลัก
4. เชื่อปรัชญามากกว่าศาสนา

5. ให้คนที่ไม่มีธรรมมาแก้ปัญหากการไม่มีธรรม ย่อมแก้ไขปัญหาไม่ได้
6. คนมีนิสัยเห็นแก่ตัว หรือเอาเปรียบผู้อื่น หรือรุกรานผู้อื่น อยู่ในสายเลือด อยู่ใน ดีเอ็นเอ
7. วิญญาณพ่ายแพ้ต่อสิ่งชั่วร้าย หรือ จิตวุ่น (ตรงข้ามกับจิตว่าง)
8. มนุษย์เหยียบย่ำศาสนา เหยียบย่ำศีลธรรม เหยียบย่ำพระเจ้า
9. การใช้สิ่งประดิษฐ์หรือที่เรียกว่านวัตกรรมให้เกิดอันตรายแทนที่จะเกิดประโยชน์

ที่กล่าวมานี้เป็นเหตุให้ศาสนา หรือศีลธรรมกำลังหายไปจากโลก ในคัมภีร์สารสังคหะได้กล่าวถึงความเสื่อมของศาสนาไว้ว่า 1. อธิคมอันตรธาน คือ ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพาน 2. ปฏิปัตติอันตรธาน คือ ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัติ 3. ปริยัตติอันตรธาน คือ ความเสื่อมสิ้นของปริยัติ 4. ลิงคอันตรธาน คือ ความเสื่อมสิ้นแห่งเพศ คือ เมื่อยังทรงเพศอยู่ เพศก็ยังไม่เสื่อมสิ้น 5. ธาตุนันตรธาน คือ ความเสื่อมสิ้นแห่งธาตุ จากเหตุทั้ง 5 ประการนี้ ท่านพุทธทาสจึงกล่าวไว้ตอนหนึ่งใน ธัมมิกสังคมนาณม; ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม ในเชิงเปรียบเทียบว่า “พระพุทธเจ้าประสูติกลางดิน พระพุทธเจ้าตรัสรู้กลางดิน พระพุทธเจ้านั่งนอนสอนศาสนา กลางดิน พระพุทธเจ้านิพพานกลางดิน ท่านเป็นเกลือกกับธรรมชาติถึงขนาดนี้ แต่พวกลูกศิษย์นี้ อยากจะอยู่บนวิมาน อยากจะตายบนวิมาน อยากจะมีอะไร ๆ อย่างวิมาน

2.4 สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา

สิ่งที่เรียกว่าสังคมนิยม ก็คือ การจัดระบบที่ทำให้สังคมเป็นปกติ หรือเป็นปกติสุขนั้นแหละจึงจะเรียกว่า สังคมนิยม” สังคมนิยม (Socialist) ทศนของปรัชญาการเมือง คือ ระบบหนึ่งที่ยึดหลักการเปลี่ยนแปลงของอำนาจเป็นเครื่องกำหนด และจัดรูปแบบสังคม ซึ่งจะทำให้ได้โดยรัฐเป็นผู้มีและใช้อำนาจสูงสุดเด็ดขาดในการวางแผนควบคุมดำเนินการทุกอย่างของสังคม โดยเริ่มตั้งแต่เศรษฐกิจเป็นพื้นฐานเพื่อให้เป็นไปตามแนวทางชีวิตใหม่ที่เชื่อว่าทุกคนเป็นเจ้าของทรัพย์สินและผลประโยชน์ร่วมกัน สังคมนิยม มีการแบ่งออกเป็น 3 จำพวก คือ 1. สังคมนิยมอุดมคติ (Utopian Socialism) เป็นลัทธิที่เน้นการสนับสนุนการมีกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน 2. สังคมนิยมมาร์กซิสม์ (Marxism Socialism) เป็นลัทธิ หรือแนวคิดที่เป็นสังคมนิยมวิทยาศาสตร์ (Scientific Socialism) นักคิดที่เป็นต้นแบบความคิดนี้ คือ คาร์ล มาร์กซ์ 3. สังคมนิยมประชาธิปไตย (Democratic Socialism) เป็นลัทธิ หรือแนวคิดที่อยู่กึ่งกลางระหว่างสังคมนิยมอุดมคติ และสังคมนิยมมาร์กซิสม์ สังคมนิยมประชาธิปไตยมีพื้นฐานแนวความคิดแบบสังคมนิยม และมีวิธีการต่อสู้เพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายตามระบบและวิถีทางประชาธิปไตย สังคมนิยมทั้ง 3 ประเภทที่กล่าวมาท่านพุทธทาสกล่าวว่าเป็น “สัจจาภินิเวส” ความคิดเห็นที่เชื่อว่าเป็นความจริงเฉพาะถิ่น เฉพาะกาล เฉพาะปัญหา ไม่ใช่ของธรรมชาติ ไม่อาจจะใช้ได้ตลอดกาลทุกระบบล้วนมีส่วนดีทั้งสิ้น หากเป็นไปเพื่อประโยชน์ของคนส่วนมาก แต่ต่อมากคนหรือสังคมละ

ทั้งพระเจ้า ละทั้งพระธรรม ทั้งศาสนาความรุนแรงก็เกิดขึ้นจนกลายเป็นปัญหา ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “การแยกธรรมะออกจากการเมืองนั้นเป็นเรื่องสกปรก” สังคมนิยมตามหลักศาสนา คือ สังคมนิยมที่ประกอบด้วยธรรม หรือที่เรียกว่า “ธัมมิกสังคมนิยม” จิตวิญญาณของธัมมิกสังคมนิยม เช่น ทศพิธราชธรรม กุศลกรรมบถ 10 โพชฌงค์ 7 เป็นต้น

2.5 สังคมนิยมชนิดที่ช่วยโลกได้

สังคมนิยมที่เป็นอุดมคติของพุทธบริษัท เรามีอุดมคติสังคมนิยมอยู่แล้วโดยไม่รู้สึกรู้สีกว่าจะอยู่ในระบบการปกครองของคณะสงฆ์ในครั้งพุทธกาลเรื่อย ๆ มาอย่างนี้ก็ยังได้ หรือว่าจะมีอยู่แล้วในระบบธรรมะในพระพุทธศาสนา ที่เป็นส่วนพระธรรม อย่างนี้ก็ได้ หรือจะดูว่าพระพุทธรูปทรงประพจน์ต่อสัตว์โลกทั้งหลายอย่างไร ก็ยังเห็นได้ว่าเป็นระบบสังคมนิยมที่สูงสุด ธรรมะที่แท้จริง คือสังคมนิยม ซึ่งจะต้องอาศัยกัน ซึ่งตรงตามหลักอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นกฎที่บันดาลให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ของธรรมชาติ ความรักความสามัคคี ความเมตตากรุณา จะเป็นสังคมนิยมที่เป็นที่พึ่งได้ ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ธัมมิกสังคมนิยมเหมือนกับการจุดไฟบ้านรับไฟฟ้า สร้างธัมมิกสังคมนิยม ป้องกันสังคมนิยมบ้าคลั่ง ธรรมชาติแท้ ๆ มีลักษณะสังคมนิยม มีเจตนารมณ์ของสังคมนิยม เพราะมันไม่มีอะไรที่อยู่ได้ตามลำพังคนเดียว ตัวเดียว ส่วนเดียว ชาติเดียว อณูเดียวไม่ได้มันต้องเป็นกลุ่มเป็นก้อนกันไปทั้งนั้น

2.6 ค่าและความจำเป็นที่ต้องมีศีลธรรม

ค่า มีความหมาย 2 ลักษณะ คือ ค่าที่มีลักษณะระดับโลกียะ เช่น คุณค่า ประโยชน์ ราคา ของสิ่งต่าง ๆ และค่าที่มีลักษณะเป็นสภาวะธรรม เช่น กาย จิต ที่มีค่า คือมีศีล มีสมาธิ และปัญญา

ศีลนั้นมีหลายชนิดตั้งแต่ระดับชาวบ้าน ขรवास มีศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 ระดับบรรพชิต ศีล 227 ศีลมีสภาวะ คือ ความปกติ และมีความหมายในลักษณะเลี้ยงชีพที่สุจริตด้วยส่งผลให้ผู้ปฏิบัติถึงพร้อมด้วยความสุข โภคทรัพย์ ความบริสุทธิ์ ความหลุดพ้น ก็ด้วยอาศัยศีล

มนุษย์เราจะต้องมีศีลธรรม “ตามความใน ธัมมิกสังคมนิยม” จึงจะอยู่กันเป็นผาสุก ถ้าเราไปหลงในค่าของวัตถุที่มันหลอกเราให้รักให้เกลียด เราไม่มีทางที่จะมีศีลธรรมที่ดีได้ เราจะไปหลงรักหลงเกลียด หลงบูชาสิ่งที่ไม่ควรจะบูชา แล้วก็เกลียดสิ่งที่ควรจะบูชาอย่างนี้เป็นต้น สังคมใดมีศีลธรรมมากสังคมนั้นก็จะเป็นสังคมที่มีปัญญา ทำกิจการอันใดก็ย่อมสำเร็จ ทำงานเลี้ยงชีพก็สำเร็จ ทำลายกิเลสให้หมดไปก็สำเร็จ ทำนิพานให้แจ้งก็สำเร็จ เรียกได้ว่าศีลธรรมคือ รากฐานแห่งความสำเร็จ ดังนั้นสังคมจึงจำเป็นต้องมีศีลธรรม

2.7 การวิเคราะห์คุณค่าของธัมมิกสังคมนิยม

1. คุณค่าต่อสังคม

ถึงแม้ว่าสภาพทางสังคมในขณะที่ท่านพุทธทาสสรจนา “ธัมมิกสังคมนิยม” จะอยู่ในภาวะที่กำลังวุ่นวาย มีปัญหาทางการเมืองระหว่างรัฐบาลกับผู้ต่อต้านที่เห็นต่างทาง

การเมือง ตอนนั้นบ้านเมืองกำลังขาด สิ่งที่เราเรียกว่า “ศีลธรรม” จนท่านสะท้อนออกมาเป็นวลีหนึ่งว่า “ศีลธรรมไม่กลับมา โลกจะวินาศ” ท่านพุทธทาสได้นำเสนอแนวทางการแก้ปัญหาทางการเมืองของสังคมไทยในขณะนั้นด้วยแนวคิดทางการเมือง ธัมมิกสังคมนิยม โดยท่านเห็นว่าสามารถแก้ปัญหาสังคมได้อย่างรวดเร็วและยั่งยืน โดยท่านเห็นว่าที่จริงกิเลสของคนต่างหากที่เป็นต้นเหตุของปัญหา ท่านพุทธทาสได้สร้างเครื่องมือในการสอนธรรมแก่คนผ่านงานศิลปะและจิตรกรรม เช่น การสร้างโรงมหรสพทางวิทยุญาณ โรงปั้นและภาพปั้นชุดพุทธประวัติ โรงเรียนหินสาร์ 5 ต้น ฯลฯ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์สรุป คุณค่าต่อสังคมดังนี้

1) ธัมมิกสังคมนิยมในฐานะทำให้สังคมแห่งมิชฌาติฐิกลายเป็นสังคมสัมมาติฐิ

สัมมาติฐิ แปลว่า ความเห็นที่ถูกต้อง คือสังคมที่ท่านพุทธทาสกำลังรณรงค์ ธัมมิกสังคมนิยม เป็นสังคมที่มีปัญหาอย่างน่าเป็นห่วงสาเหตุมาจากคนกำลังเดินออกนอกคลองธรรม คือ มีความเห็นที่ตรงข้ามกับหลักศาสนา จนมิชฌาติฐิเข้าครอบงำ กลายเป็นสังคมมิชฌาติฐิ จะเห็นได้ว่า ธัมมิกสังคมนิยม กับสังคมสงเคราะห์ เป็นสิ่งเดียวกัน ในพระไตรปิฎกก็ได้กล่าวเกี่ยวกับการสงเคราะห์กัน ไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ในหลักสาราณียธรรม การสงเคราะห์กันในพุทธศาสนาถือว่าเป็นพลึงอย่างหนึ่ง เรียกว่า พละ ที่เรียกว่า สังคหพละ เพราะการสงเคราะห์กันก่อให้เกิดความรักความสามัคคี ดังคำกล่าวที่ว่า สุขัง สังฆัสสะ สามัคคี ความสามัคคีในหมู่คณะ นำสุขมาให้ ทั้งระดับปัจเจกชน และระดับสังคม หากสังคมสงเคราะห์กันสังคมก็เป็นสุข แม้ในมงคลสูตรก็ได้กล่าวถึง การสงเคราะห์กันว่าเป็นมงคลอันประเสริฐ เช่น มาตาปิตุอุภูฐานํ การสงเคราะห์พ่อแม่ ปู่ตตสงโห การสงเคราะห์บุตร ทารุสส สงคโห สงเคราะห์ภรรยา ญาติกานญจ สงคโห การสงเคราะห์ญาติ ธัมมิกสังคมนิยม หรือสังคมสงเคราะห์นั้นจะมีคุณค่าต่อสังคมโดยเป็นรากฐานของสังคมแห่งความสงบสุข

2) ธัมมิกสังคมนิยมในฐานะใช้บรมข้าราชการ และประชาชน

ในคราวพูดให้โอวาทในการประชุมคณะกรรมการประสานงานส่วนภูมิภาค ภาค 8 สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมชูปถัมภ์ และประชุมพุทธมามกาจารย์และผู้บริหารศูนย์ยุวพุทธกะ ย.สส. จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน 2516 ท่านได้บรรยาย ธัมมิกสังคมนิยม ในหัวข้อ 1) สังคมสงเคราะห์อันสูงสุดคือ การช่วยกันถอยหลังเข้าคลองอีกครั้งหนึ่ง 2) สังคมสงเคราะห์ควรสงเคราะห์กันให้มีสัมมาติฐิ 3) ในยุคปัจจุบันศาสนาหรือศีลธรรมกำลังหายไปจากโลก ในคราวบรรยายแก่ผู้พิพากษา รุ่นที่ 15 เมื่อ 15 กันยายน พ.ศ. 2517 ในหัวข้อ สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา หรือการบรรยายเกี่ยวกับธัมมิกสังคมนิยมในวันสำคัญทางศาสนาวิสาขบูชา มาฆบูชา

3) ธัมมิกสังคมนิยมในฐานะหลักการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคม

หลักการที่ว่าระบบการเมืองใดก็ตามจะเป็นระบบที่ถูกต้องได้ถ้าประกอบด้วยธรรม ในแง่นี้ท่านพุทธทาสได้เสนอให้ปัจเจกบุคคลมีธรรม และช่วยกันสร้างความ

ถูกต้องให้แก่ส่วนรวม ความถูกต้องนี้แสดงออกโดยการสร้างระบบการศึกษาที่ดี ระบบการเมืองที่ดี เป็นต้น ความคิดของท่านพุทธทาสในส่วนนี้เป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างมาก และสามารถนำหลักการนี้ไปใช้เป็นแนวทางปฏิบัติได้ เป็นหลักการของการอยู่ร่วมกันอย่างมีเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มีความรักในเพื่อนมนุษย์

ในสังคมนิยม 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรกเป็นคนยากจนคนพิการคนอะไรก็ตาม กลุ่มที่ 2 คนมั่งมีวาสนา เมื่อดำเนินตามแนวทางธัมมิกสังคมนิยม ทั้งสองกลุ่มจะร่วมทำประโยชน์แก่สังคม ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “...ถ้าเราจะมีระบบเศรษฐกิจที่ดี ไม่ให้สูญเสียไปเลยทั้งสองฝ่ายคนมั่งมีและคนยากจนแล้วมันก็ต้องบวกกันเข้า เกิดประโยชน์และก็ปันกันเต็มที่ แล้วให้มีส่วนเหลือเพื่อทำประโยชน์แก่สังคม อาตมาเรียกเอาเองว่า ธัมมิกสังคมนิยม คือมันต้องเป็นระบบสังคมนิยมต้องเอาสังคมเป็นใหญ่ เอาบุคคลเป็นใหญ่ไม่ได้ แล้วมันต้องประกอบไปด้วยความถูกต้องที่ทำให้มันอยู่กันได้ จึงต้องเรียกว่า ธัมมิกะ...” ดังนั้นผู้วิจัยจึงเรียกว่า “ระบบการอยู่ร่วมกันระหว่างนายทุนและกรรมาชีพ”

4) ธัมมิกสังคมนิยมในฐานะช่วยให้สังคมอยู่รอด

ธัมมิกสังคมนิยม คือ สังคมนิยมที่ประกอบด้วยธรรมะ ธรรมะ หมายถึงปรากฏการณ์ทั้งหลาย กฎความจริง ที่มีอยู่ในสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ก็เรียกว่า ธรรมะ หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์เหล่านั้น ก็เรียกว่า ธรรมะ โดยปกติคนในสมัยแรกเมื่อโลกกำเนิดขึ้นมีธรรมะ มีศีลธรรม อยู่กันอย่างผาสุกต่อมา เกิดอธรรมขึ้นในใจจึงเกิดความเสื่อมเรื่อยมาจากเสื่อมน้อยไปจนเสื่อมมาก ดังที่กล่าวไว้ในอัครคัมภีร์สุตตร จะเห็นได้ว่าสาเหตุแห่งความเสื่อมมาจากการขาดศีลธรรม หากสังคมประกอบด้วยธรรมแล้วความเสื่อมจะไม่มีเลยมีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว แนวคิดธัมมิกสังคมนิยมจึงเป็นแนวคิดหนึ่งที่นำคนให้เข้ามาสู่คลองธรรม สังคมก็จะสงบสุข มีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว

5) ธัมมิกสังคมนิยมในฐานะแก้ไขปัญหาสันติภาพของสังคม

“การไม่เอาส่วนเกิน” ส่วนที่เกินก็คือนิสัยส่วนรวม หรือคือนิสัยธรรมชาติ ถ้าเรามองธรรมชาติในฐานะที่มีเจตนารมคือความมีศีลธรรม มันก็มีเจตนาเพื่อสันติภาพ; ศีลภาวะ หรือภาวะแห่งความปกติอันเป็นวัตถุประสงค์ของธรรมชาติ ถ้าผิดปกติไม่ใช่วัตถุประสงค์ของธรรมชาติ ดังนั้นหากมองว่าบุคคลในสังคมที่เป็นธัมมิกสังคมนิยมเป็นบุคคลที่ประกอบด้วยธรรมเป็นส่วนประกอบที่ดีที่สมบูรณ์ สำหรับจะสร้างโลกนี้ให้มีสันติภาพ ธัมมิกสังคมนิยม เป็นการแก้ไขปัญหาสันติภาพใน 2 ระดับ คือ 1. การแก้ไขปัญหาสันติภาพในระดับบุคคล และ 2. การแก้ปัญหาสันติภาพในระดับสังคม การแก้ปัญหาสันติภาพในระดับสังคม “สังคมที่มีความถูกต้อง” ระบบการเป็นอยู่ การควบคุม การปกครอง ของบุคคลเหล่านั้น ที่มักจะเรียกรวม ๆ กันว่า ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ เรียกว่าง่าย ๆ ก็ว่าที่จะเป็นผู้ปกครอง เป็นคณะผู้ปกครอง จะเรียกว่ารัฐบาล หรืออะไรก็ยังไม่หมด เพราะมันรวมหลายฝ่ายที่รวมกันทำหน้าที่ปกครอง ทุก ๆ ระบบที่เป็นระบบการ

ปกครอง ระบบการควบคุมมนุษย์จะต้องถูกต้องด้วย มนุษย์แต่ละคนจะต้องถูกต้อง ระบบการควบคุมการเป็นอยู่ของมนุษย์จะต้องถูกต้องด้วย

2. คุณค่าต่อเศรษฐกิจ

อัมมิกสังคมนิยมของท่านพุทธทาส ได้กล่าวถึงหลักธรรมที่ใช้อธิบายระบบเศรษฐกิจได้เป็นอย่างดีว่า "ตัวแท้จริงของธรรมชาตินั้นก็เป็นสังคมนิยม คือว่ามันไม่มีอะไรที่จะอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้มันต้องอาศัยกันและกัน ไม่มีแผ่นดิน ต้นไม้จะอยู่ได้อย่างไร ไม่มีต้นไม้ แผ่นดินจะอยู่ได้อย่างไร" อัมมิกสังคมนิยมสอดคล้องกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ซึ่งสอดคล้องกับหลักคิดเรื่องธรรมาภิบาลของระบบทุนนิยม วิทยาศาสตร์ใหม่มองโลกแตกต่างไปจากแนวคิดวิทยาศาสตร์ แนวคิดเศรษฐกิจการเมืองแบบดั้งเดิม แนวคิดใหม่มองว่า โลกอยู่ได้ด้วยสายใยแห่งสัมพันธ์และพึ่งพาอาศัยกัน แบบน้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่า แตกต่างจากความคิดเก่าของสังคมนุชนอกจากนี้ เศรษฐกิจในระบบสังคมนิยมตามแนวคิดท่านพุทธทาสช่วยแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างนายทุนกับกรรมมาชีพ เพราะว่าหากนายทุนไม่เอาส่วนเกิน ส่วนเกินนั้นก็จะหลิ่วมาสู่ส่วนรวมเมื่อกรรมกรและนายทุนไม่ขาดแคลนสังคมก็น่าอยู่ มีความสงบ สงครามก็ไม่เกิดขึ้น โลกก็จะมีแต่สันติสุข เศรษฐกิจตามแนวคิดท่านพุทธทาส ในอัมมิกสังคมนิยม เป็นเศรษฐกิจที่ประกอบด้วยความเอื้ออาทร อหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) ตัวอย่างเศรษฐกิจที่ประกอบด้วยธรรม เช่น เศรษฐกิจพรหมวิหาร เศรษฐกิจฆราวาสธรรม เศรษฐกิจจริยสัจ ฯลฯ คำว่า เศรษฐกิจ อาจแปลว่า การงานที่ประเสริฐที่สุด กล่าวคือ การงานที่ทำแล้วสนุกในการทำงานนั้น ได้ผลมาแล้วกินเก็บแต่พอดี ส่วนเหลือก็ช่วยผู้อื่น ถ้าทำกันอย่างนี้แล้วในไม่ช้าที่โลกนี้ก็เป็นโลกศรีอารยเมตไตรย มีแต่ความรักความเมตตา เหลือไปไหนก็มีแต่คนที่จะช่วย ยื่นมือเข้ามาช่วยนั่นคือโลกของพระศรีอารยเมตไตรย ซึ่งเขาอุปมาว่ามีต้นกัลปพฤกษ์ 4 มุมเมือง ใครต้องการอะไรก็ไปเอาที่นั่น เศรษฐกิจที่ประกอบด้วยธรรมยังดีกว่าต้นกัลปพฤกษ์ เพราะไปทางไหนก็มีแต่คนยื่นมือเข้าช่วยอยู่รอบตัว

3. คุณค่าต่อการเมือง

คุณค่าด้านการเมืองของท่านพุทธทาสพิจารณาได้ 2 ส่วน คือ ในฐานะหลักการหรือคุณค่าด้านจิตใจ ท่านพุทธทาสเสนอว่าระบบการเมืองใดก็ตาม ถ้าหากประกอบด้วยธรรมแล้ว ถือว่าเป็นระบบการเมืองที่ถูกต้องท่านได้เสนอระบบการเมืองแบบ “อัมมิกสังคมนิยม” เป็นระบบการเมืองในอุดมคติของท่านเราอาจนำความคิดของท่านในส่วนนี้ ไปเผยแพร่เพื่อเป็นรากฐานของความเชื่อหรืออุดมการณ์ทางการเมืองได้ ส่วนที่สอง ในด้านของระบบการปกครองที่ท่านพุทธทาสเห็นว่า การปกครองที่ผู้ปกครองใช้วิธีการปกครองแบบเผด็จการโดยมีธรรมกำกับ เป็นการปกครองที่ดีที่สุด ซึ่งด้านคุณค่าต่อการเมืองผู้วิจัยวิเคราะห์ออกเป็นประเด็นดังนี้

1) เป็นแนวทางปฏิบัติทางการเมืองของประเทศไทย

การนำเสนอให้มีการปกครองที่ผู้ปกครองมีธรรม ปกครองด้วยวิธีเผด็จการ ในส่วนนี้อาจจะมีปัญหาเมื่อนำมาประยุกต์ใช้ในทางปฏิบัติ เนื่องมาจากบริบททางสังคม

และการเมืองไทยปัจจุบัน กระแสความคิดประชาธิปไตยทั้งในแง่ของระบบการเมือง และในแง่ของวิถีชีวิตประชาธิปไตย เป็นสิ่งที่ยอมรับกันเป็นการทั่วไป ดังนั้นในการที่ผู้ปกครองจะอ้างธรรมแล้ว ใช้วิธีเผด็จการปกครองนั้น ถึงแม้ว่าจะกระทำไปเพื่อประโยชน์แก่ชุมชนก็ตาม แต่ก็อาจจะมีปัญหาเรื่องความชอบธรรมโดยเฉพาะกระแสการเมืองของโลกปัจจุบัน ท่านพุทธทาสก็ได้เสนอให้ผู้ปกครองต้องใช้อำนาจเผด็จการตลอดเวลาและทุกสถานการณ์ แต่ให้ผู้ปกครองเลือกใช้ตามเหมาะสมและตามสถานการณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ปกครองนั้นต้องเป็นผู้ที่มีธรรมด้วย ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ เราจะแสวงหาผู้ปกครองที่มีธรรมได้อย่างไร และหากว่าแสวงหาได้แล้วในภายหน้าจะบิดพลิ้วหรือไม่ เราจะมีวิธีที่จะถอดถอนผู้ปกครองอย่างไร ซึ่งประเด็นเหล่านี้ท่านพุทธทาสมิได้ให้คำตอบไว้ ประเด็นเรื่องผู้ปกครองที่มีธรรมปกครองด้วยวิธีเผด็จการจึงเป็นสิ่งที่ เป็นอุดมคติซึ่งยังมีอุปสรรคในการนำไปปฏิบัติอยู่มาก

2) ธัมมิกสังคมนิยมทำให้มีระบบการเมืองที่ถูกต้อง

การเมืองที่ถูกต้องคือ ระบบที่ทำให้อยู่กันอย่างผาสุก โดยไม่ต้องใช้ศาสตรา โดยไม่ต้องใช้อำนาจ ไม่ต้องใช้อำนาจ อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข นั่นคือระบบการเมืองที่เราต้องการในเวลานี้ แต่มันต้องประกอบไปด้วยส่วนประกอบหลาย ๆ อย่าง เช่นว่ามันต้องมีรัฐบาล มีการบริหาร มีตุลาการ ที่ถูกต้องให้มีรัฐสภาประชาชน ที่ออกกฎหมายโดยถูกต้องสมควรแก่สถานการณ์จริงๆ แต่ถ้าคนโง่มาเป็นสมาชิก มันก็ทะเลาะกันไม่มีที่สิ้นสุด มันต้องเป็นคนมีธรรมะ มีศีลธรรม มาเป็นสมาชิกของรัฐสภาหรือสภาประชาชน แล้วจะต้องมีการควบคุมรัฐบาลอย่างถูกต้อง สภาต้องควบคุมรัฐบาลด้วยจิตใจที่เป็นธรรม ไม่ใช่คิดจะล้มรัฐบาลอยู่ตลอดเวลา เป็นพรรคการเมืองที่เห็นแก่พรรคมากกว่าเห็นแก่ประเทศชาติ ก็กลายเป็นว่าเอาพรรคให้เจริญก่อนประเทศชาติ ประเทศเลยยุ่งวุ่นวาย

3) เกิดทฤษฎีใหม่ทางการเมือง

ทฤษฎีการเมืองแบบ ธัมมิกสังคมนิยม เกิดจากกระแสวัตถุนิยมและทุนนิยมสมัยนั้น กลายเป็นข้ออ้างของฝ่ายตรงข้ามที่จะนำระบบสังคมนิยมเข้ามาแก้ไข ท่านพุทธทาสเฝ้าติดตามสถานการณ์นี้ด้วยความเป็นห่วง เพราะกระแสดังกล่าวขัดกับปณิธาน ข้อ 3 ที่ว่า จะต้องนำโลกออกจากวัตถุนิยม ในคราวนี้นักศึกษาและปัญญาชนบางส่วน เข้าเป็นแนวร่วมกับคอมมิวนิสต์ แต่บางส่วนที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีรุนแรง ได้หันมายึดแนวทางแบบพุทธทาส โดยเข้ามาเป็นศาสนิกชนและร่วมกันต่อต้านคอมมิวนิสต์ ขณะเดียวกันนั้น ฝ่ายทุนนิยมที่เป็นชาตินิยมใหญ่อย่างอเมริกาได้ส่งซีไอเอ (หน่วยสืบราชการลับ) มาชวนท่านเข้าแนวร่วมต่อต้านคอมมิวนิสต์ แต่ท่านตอบว่ากลัวกิเลสมากกว่าคอมมิวนิสต์ เพื่อตอบโต้ฝ่ายต่างๆ เหล่านี้ ท่านจึงนำเสนอการเมืองในรูปแบบ ธัมมิกสังคมนิยม โดยเริ่มจากสังคมนุชน ไปเปรียบเทียบกับธรรมชาติว่า ธรรมชาติแท้ ๆ มีลักษณะสังคมนิยม มีเจตนารมณ์ของสังคมนิยม เพราะมันไม่มีอะไรที่อยู่ได้ตามลำพังคนเดียว ตัวเดียว ส่วนเดียว ธาตุเดียว อนุเดียว โดยเปรียบเทียบกับดวงดาวในท้องฟ้าว่า ไม่รู้ว่ามีมากมายเท่าไร มันอยู่กันด้วยระบบสังคมนิยม จักกาลจึงอยู่รอดได้ จักกาลของเราเล็ก ๆ

นี้ มีพระอาทิตย์เป็นแม่ มีดาวพระเคราะห์นั้นนี้ รวมทั้งโลกนี้เป็นบริวาร มันก็อยู่กันอย่างระบบ
สังคมนิยม แต่มันไม่บ้าถึงกับชนกัน

ธัมมิกสังคมนิยมแบบพุทธศาสน์ต่างจากนี้ คือ

ก. เน้นระบบศีลธรรม มีธรรมคอยกำกับตลอดเวลา มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบ
เศรษฐกิจพอเพียงเล็กน้อย เพราะเชื่อว่าถ้าคนมีศีลธรรม ปัญหาเศรษฐกิจ จะแก้ได้เอง

ข. ยึดถืออุดมการณ์แบบโพธิสัตว์ เห็นแก่ประโยชน์ของผู้อื่นก่อนประโยชน์ตน

ค. เน้นเสรีภาพเช่นกัน แต่มีใช้เสรีภาพทางชนชั้น หากเป็นเสรีภาพที่ปราศจาก
การตกอยู่ภายใต้กิเลส

ง. ยึดถือเศรษฐกิจแบบพอเพียง เพื่อให้สอดคล้องกับธรรมชาติไม่บริโภคส่วนเกิน
แต่ไม่ห้ามแสวงหาส่วนเกิน โดยถือหลักว่า ต้องนำส่วนเกินมาเป็นส่วนเฉลี่ยแบ่งปันให้แก่สังคม

จ. ใช้ระบบเผด็จการโดยธรรม ตามหลักทศพิธราชธรรม โดยปฏิเสธความรุนแรง
การต่อสู้แบ่งแยกใด ๆ

ทฤษฎีการเมืองแบบธัมมิกสังคมนิยม หากนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการเมืองของไทย
อย่างจริงจังการพัฒนาประเทศคงจะก้าวหน้าเป็นประเทศที่พัฒนาแล้ว ธัมมิกสังคมนิยม สำหรับ
สังคมปัจจุบันนับว่าเป็นไปได้ยากในการนำไปปรับใช้ให้ได้ผลอย่างเป็นรูปธรรม สาเหตุเพราะว่า
หลักการนี้ปัญหาอยู่ที่จะทำอะไรให้ได้ผู้ปกครอง หรือผู้นำและคณะของผู้นำ เป็นบุคคลที่มี
ศีลธรรม และปัญญาควบคู่กันไป อันนี้เป็นสิ่งที่ยากยิ่งเพราะบางครั้งหากมีปัญหามาก แต่เป็นผู้
อธรรม หรือบางครั้งเป็นคนมีธรรมแต่ขาดปัญญา ก็ไปไม่ถึงฝั่ง ปัญหาอีกประการหนึ่งคือ คนใน
สังคมส่วนมากตกอยู่ภายใต้ธรรมครองใจ พอเลือกผู้แทนก็ได้พวกที่มีใจเป็นธรรมเป็นผู้นำก็
เป็นผู้นำมีธรรมครองใจตั้งเป็นรัฐบาลก็เป็นรัฐบาลที่มีธรรมครองใจ ในการแก้ไขปัญห
บ้านเมืองที่ไม่สำเร็จเพราะใช้คนที่มีธรรมไปแก้ไขปัญหา เป็นที่น่าหวั่นว่าผู้แทนบางคนไปนั่ง
ทำหน้าที่ในสภากลับไม่ทำหน้าที่ที่ได้รับจากประชาชนที่เลือกตนเข้ามาในสภา บางคนทะเลาะกัน
ออกโทรทัศน์ บางคนนั่งหลับในสภาไม่มีความละอาย ดังนั้นการนำทฤษฎีของท่านพุทธทาสไป
ประยุกต์ใช้ในสังคมวัตถุนิยม ก็จะมีอุปสรรคอยู่มาก โดยเฉพาะในสังคมที่มีกิน กาม เกียรติ อย่าง
บ้าคลั่ง ซึ่งหลาย ๆ สังคม ก็เป็นไปอย่างนั้น ถ้ามองถึงสาเหตุก็พบว่า ปัญหาอยู่ที่คนในระดับ
ปัจเจกชนที่ไม่มีธรรมครองใจมาก่อน ทำให้เลือกผู้ปกครองที่ไม่มีธรรมครองใจมาเป็นผู้นำในที่สุด

5. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

แม้ว่าในกระแสสังคมวัตถุนิยมประชาธิปไตยจะยากในการนำธัมมิกสังคมนิยมไป
ปฏิบัติให้ได้ผล แต่หากนำไปปฏิบัติได้แม้เพียงเล็กน้อยก็มีประโยชน์อย่างยิ่ง ในการวิจัยครั้งนี้
ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้ เพื่อเป็นอีกแนวทางหนึ่งสำหรับการแก้ไขปัญหา
ดังต่อไปนี้

1) ในระดับปัจเจกชนควรนำธัมมิกสังคมนิยมไปใช้ในการทำลายกิเลสของตนเอง เพราะการแก้ไขปัญหาไม่ว่าระดับเล็กหรือใหญ่ ต้องแก้ปัญหาที่ตนเองก่อนไม่ใช่แก้ที่ผู้อื่น

2) ในระดับครอบครัวควรนำธัมมิกสังคมนิยมปลูกฝังให้แก่เยาวชน คือ ฝึกให้มีธรรมตั้งแต่เล็กๆ โดยความร่วมมือระหว่างผู้ปกครองและโรงเรียน เช่น เน้นให้เด็กไม่เก็บส่วนเกิน

3) ในระดับหน่วยงานควรนำแนวคิดธัมมิกสังคมนิยมไปใช้เป็นนโยบายในการทำงานของทุกส่วนงาน คือ การไม่เก็บส่วนเกิน เจียดส่วนเกินให้แก่ผู้อื่นหรือสังคม

4) ในระดับสังคมควรมีโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย ที่ผลิตนักการเมืองแบบธัมมิกสังคมนิยมโดยเฉพาะเพื่อให้มีนักการเมืองที่มีธรรมครองใจและมีปัญญา โดยอาจตั้งเป็นเงื่อนไขก่อนเข้าเป็นนักการเมืองหรือกฎหมายต้องผ่านสถาบันนี้ก่อน

5) รัฐบาลควรมีนโยบายด้านเศรษฐกิจแบบ การเจียดส่วนเหลือให้สังคม โดยรัฐบาลเป็นแบบอย่างในการริเริ่ม

6) ในอดีตท่านพุทธทาสได้บรรยายแก่สภาสงเคราะห์และผู้พิพากษาออกนอกปฏิบัติงาน ปัจจุบันไม่มีการสืบทอดเจตนา ดังนั้นควรมีการสืบทอดเจตนาโดยการบรรยายตามมหาวิทยาลัยต่างๆ อีกครั้ง

7) การพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยบนฐานแห่งธรรม จะเกิดผลที่ดีได้นั้น ต้องนำหลักธรรม (ศีลธรรม) มาเป็นรากฐานของระบอบประชาธิปไตยนั้นคือ กลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ต้องตระหนัก และเห็นคุณค่าของหลักธรรมอย่างแท้จริง ซึ่งจะนำมาซึ่งความศรัทธา และส่งผลต่อการปฏิบัติตัวที่ถูกต้อง

8) หลักธรรมเพื่อพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยต้องอาศัยการร่วมมือกันของทุกฝ่าย ดังนั้น การจะนำหลักธรรมมาใช้ในการพัฒนาการเมืองนั้นจำเป็นจะต้อง

8.1 ทำความเข้าใจหลักธรรมให้ถูกต้อง

8.2 นำหลักธรรมไปสู่การวางแผนและการปฏิบัติตนที่ถูกต้อง

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรศึกษาเกี่ยวกับการนำหลักธัมมิกสังคมนิยมไปใช้ในการบริหารหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน

2) ควรศึกษาเกี่ยวกับสังคมสงเคราะห์ในพระไตรปิฎก

3) ศึกษาถึงการให้ความรู้เกี่ยวกับหลักธัมมิกสังคมนิยมในสถาบันการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง การบริหาร ในหน่วยงานต่าง ๆ เช่น ภาครัฐ

4) วิจัยเชิงทดลองเกี่ยวกับการนำหลักธัมมิกสังคมนิยมไปใช้ในการบริหารงาน

เอกสารอ้างอิง

- พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. กรุงเทพฯ ฯ: ธรรมสภา, 2549.
- _____. ปฏิจสุมปบาทจากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ 8. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, 2555.
- _____. การปฏิบัติงานคือการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพฯ ฯ: สำนักพิมพ์นิพนพาน, 2530.
- _____. ไกรวัลยธรรม. กรุงเทพฯ ฯ: หจก. การพิมพ์มหานคร, 2533.
- _____. ฆราวาสธรรม. กรุงเทพฯ ฯ: หจก. การพิมพ์พระนคร, 2523.
- _____. ขาติในปฏิจสุมปบาท. กรุงเทพฯ ฯ: การพิมพ์พระนคร, 2524.
- _____. ปฏิจสุมปบาทจากพระโอษฐ์. กรุงเทพฯ ฯ: หจก. การพิมพ์พระนคร, 2524.
- _____. พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ ฯ: หจก. การพิมพ์พระนคร, 2523.
- _____. ศิลปะการดำเนินชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ ฯ: รุ่งแสงการพิมพ์. 2531.
- _____. ศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี. กรุงเทพฯ ฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, 2534.
- _____. หลักเกณฑ์ที่ทำให้โลกอยู่รอดได้. กรุงเทพฯ ฯ: หจก. การพิมพ์พระนคร, 2533.
- _____. หลักพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ ฯ: โรงพิมพ์อักษรศาสตร์, 2503.
- _____. อิทปปัจจยตา. กรุงเทพฯ ฯ: หจก. การพิมพ์พระนคร, 2522.
- พุทธทาส.คอม. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.buddhadasa.com/history/budprofile2.html>, [เข้าถึง 12 ตุลาคม 2557].